

Obrácení zády k budoucnosti

Zygmunt Bauman – sociolog tragédií i nadějí naší doby¹

„Naše civilizace je první kultura v dějinách, která si necení trvalého, první civilizace, která dokázala rozsekát životy do sérií epizod bez jakýchkoliv důsledků a případných závazků...Při tomto trvalém překračování mezí jsme dnes dorazili na území, které nikdy žádní lidé neobývali, na území, které lidské civilizace minulosti pokládali za neobývatelné“, píše jeden z nejslavnějších sociologů naší doby Zygmunt Bauman ve svém v roce 1999 vydaném díle *Individualizovaná společnost* (česky 2004:290). Mluví-li Bauman o území, nemá samozřejmě na mysli geografické, ale sociální teritorium: jsme ve světě, který je historicky bezprecedentní, který nemá analogii a pro nějž nenacházíme vzorec, v němž by se nám nabízela řešení. Je lhostejno, zda takové společnosti budeme říkat postmoderní nebo pozdně moderní – tento spor ponechejme akademikům a publicistům. Na přímou otázku, kterou jsem mu kdysi položil, zda si myslí, že žijeme v „postmoderní době“, odpověděl – pojmu „postmoderní používám“, protože bez něho se nejde pohybovat v akademických kruzích, ale je mi hluboce lhostejné, jak se naše společnost bude označovat, to stejně udělají naši potomci a nás se ptát nebudou. Co je podstatné, jsou dvě věci: 1. žijeme ve společnosti, která vykazuje znaky prokazatelné bezprecedentnosti (například zrychlení sociálního času, neustálá technická inovace, ale taky fatální růst populace, obrovský rozpor mezi vyspělými a „zaostalými zeměmi“, za něž jsme spoluodpovědní, existence „spotřební společnosti“ se specifickými konzumními vzorci, dominance mládežnických subkultur, které diktují charakter masové kultury atd.); 2. žijeme ve společnosti, která je poznamenána „ambivalencí“, tzn. že téměř každý sociální jev a proces je nejednoznačný, lze mu současně připsat pozitivní i negativní rysy, lze o něm formulovat zdánlivě rozporné výroky. Tento druhý bod vedl k obrovskému růstu relativismu ve společnosti, což konkrétně neznamená nic jiného než ve svých krajních důsledcích zpochybnění tradičních morálních hodnot, které ztrácejí svou závaznost, protože není sociální síly, která by je ochraňovala...Idylické časy Babičky Boženy Němcové – byli-li kdy – jsou jen krásnou pohádkou.

Bauman je i není skeptik – především je věcný analytik a kritik moderní společnosti a má proto řadu důvodů věcných (filozofických a sociologických) i osobních. Životní zkušenost Zygmunta Baumana se nutně promítá nejen do volby témat (nikdy nepíše texty, o jejichž smyslu a společenské závažnosti by nebyl přesvědčen), ale i do způsobu jejich zpracování.

¹

Vyšlo v: *Roš chodeš*, roč. 68, 2006, č. 1 (leden), s. 10–11. ISSN 121074 68.

Když byl Zygmunt Bauman v roce 1968 vyhnán z Polska z důvodů nejhanebnějších, totiž v podstatě rasových, nebyl na své budoucí putování světem (jež našťestí brzy skončilo trvalým působením na univerzitě v Leedsu) nepřipraven, nezačal „od nuly“ – byl vzdělán varšavskou sociologickou školou, jíž si dodnes nepřestal vážit, a studijním pobytem na London School of Economics. Logicky navázal na tu část svého sociologického díla (a vzdělání), jež se vázalo na fenomén kultury (*Kultura a společnost*, polsky 1966), studium idejí a ideologií, včetně velkých sociálních utopií (*Ideje, ideály, ideologie*, polsky 1963) a britského socialismu (*Britský socialismus*, polsky 1959; *Třída – hnutí – elita: Studie z dějin britského dělnického hnutí*, polsky 1960). Ačkoliv vyhnán, neučinil ono laciné gesto „velkého odmítnutí“, nezměnil přes noc svou duchovní orientaci, ostatně dodnes netají ani své původní inspirace (Marx, později zejména Gramsci), ale ani své nelásky. Věcně jsou ty nelásky zajímavější, protože v době všeobecného nadšení pro „americký model“ sociologie si Bauman zachoval věcnou, klidnou distanci, kterou po letech shrnul takto: „Jakákoliv generalizace na téma americké sociologie je počínáním navýsost nebezpečným a riskantním. Amerika je velká země a z každého pravidla tam lze nalézt vždycky dostatek výjimek. Přiznávám ale, že se v tzv. hlavním proudu americké sociologie necítím dobře... Evropská sociologie je svými dějinami lépe připravena na to, aby se postavila tváří v tvář výzvám toho, čemu říkám tekutá modernita. Podle mého hlubokého přesvědčení Amerika nám rozhodně neukazuje cestu do budoucnosti. Idea unifikujícího tavicího tyglíku se nezrodila v Evropě, protože my, Evropané, vyrůstáme a po celý život žijeme a obcujeme s jinakostí, odlišností, rozdílností.“

Takovou tezi ale může formulovat pouze autor, který se volně pohybuje v celé tradici sociologického myšlení (aniž ji dělí na vyvolené a zavržené) a který se dokonale orientuje v tom, co se děje kolem něho – nejen ve světě sociologické literatury, ale především v reálném světě našich reálných životů. A zase – ani zde příliš nečlení, neklasifikuje, nehierarchizuje. Říkám „příliš“ proto, že jednu dominantu, dokonce zcela nezpochybnitelnou, v Baumanově díle najdeme, totiž neustálou starost o mravní rozměr sociálního života: „Kdyby základní vlastností lidských bytostí nebyla morálka, nebyla by možná ani společnost, ani sociální řád, ani kultura, ačkoliv se společnost, řád i kultura, ať už to zní jakkoliv ironicky, snaží tuto vlastnost likvidovat nebo alespoň neutralizovat její důsledky. Řekl bych, že společnost je imaginární zařízení, které lidem pomáhá řídit svůj osud jako mravních bytostí; osud, který nás odsuzuje k tomu, abychom činili volby s vědomím (nebo nejasným podezřením, pokud jsme to vědomí utlumili nebo si je zakázali), že jsou to výlučně naše volby.“ Člověk je za své volby odpovědný – právě proto je pro „řídící sféru“ (a to v každém systému bez výjimky) tak výhodné, aby se člověku namluvalo, že „nemá alternativu“. Jistě,

Bauman se netají svou spřízněností s Camusem a Levinasem, s Benjaminem a Blochem, protože on vědomě dělá *eklektickou sociologii* („sociologii ve znamení všezahrnujícího eklekticismu“ podle slov Keitha Testera): proto se zdá, že Baumanova sociologie není „čistou sociologií“, že není „systémem“, že je „psaním jediné knihy“, že je málo uctívá ke klasikům, že do sociologie plete Roberta Musila i Milana Kunderu, Georgese Perece i Jorge Luise Borgese atd. To všechno je pravda, ale jak jinak se dobrat porozumění společnosti, která se nám plynule rozplývá pod rukama, mizí jako podzemní řeka, aby se znovu vynořila jako padající vodopád?

Spory o to, zda je Bauman „postmodernista“ nebo ne, ba dokonce zda je „dobrým postmodernistou“ nebo ne, jsou otázky nadbytečné a Baumana se vlastně ani netýkají. Když jsme v roce 1995 vydávali první Baumanovu „postmoderní“ knihu v češtině, dostalo se nám neuctivého přivítání, že takto se postmoderní teorii opravdu, ale opravdu nikdy nenaučíme. To se prý musí do Rortyho, pozdního Wittgensteina, Deleuze a snad Foucaulta. Zajisté musí, ale Baumanova svébytnost nás opravňuje také k svébytnému rozhodnutí. České a slovenské vydání jeho opus magnum *Modernita a holocaust* nemohlo nechat nikoho na pochybách, že máme před sebou myslitele nejen navýsost originálního, ale také mravně odpovědného – a to je věc v našich časech ojedinělá a nebývalá.

Modernita a holocaust nepatří do řady historických, jakkoliv fundovaných knih, není ani moralistní výzvou, k čemž téma zcela přirozeně nabádá. Bauman je zvláštním způsobem „chaldný“, protože jeho základní teze, týkající se holocaustu je velice nestandardní, neobvyklá a (nikoliv záměrně) provokující. Tři teze (doložené spoustou materiálu sociologického, historického i dokumentárního) jsou pro Baumanův přístup (jímž se odlišuje např. od H. Arendtové) jsou tyto: 1. holocaust nebyl „prostým zlem“, který páchali „zlí lidé“, sociální devianti a sadisté, ale tragický, leč předvídatelný produkt naší moderní racionální civilizace a kultury, která proměnila i genocidu v byrokratickou proceduru, při níž vrah nevidí vražděného a nemá tedy pocit a vědomí přímé mravní odpovědnosti; 2. genocida nebyla účelem sama o sobě, jakkoliv byla součástí politického programu NSDAP, byla realizací „velké vize“ spořádané společnosti podobné dobře pěstěné zahradě, v níž nemá místo plevel – role zahradníka se musí ujmout ti, kteří plevel jsou schopni identifikovat i zničit; v tomto smyslu je holocaust strašlivým pokračováním „racionálních projektů dokonalé společnosti“, který se však stal možný až v epoše „rozvinuté racionality a byrokracie“ (Weber); 3. holocaust vyžaduje převrácení etických hodnot, vyžaduje etiku poslušnosti, etiku podřízenosti a etiku výkonu, která vytlačuje etiku založenou na lidské blízkosti a sounáležitosti – genocida

nepřestává být mravním problémem tím, že tradiční morálku deformuje, naopak, znovu a naléhavě obrací naši pozornost k mravní odpovědnosti za náš svět dnes a nyní.

Ačkoliv Baumanova kniha není v žádném případě „karatelským textem“, ale hlubokou analýzou, měla by být povinnou četbou – měla by doplňovat právě svou zdánlivě chladnou racionalitou emocionálně vypjaté, protože prožité texty Primo Leviho, Simona Wiesenthala nebo Viktora Frankla. Bauman totiž nečiní nic méně než že upozorňuje, že onen racionálně kalkulativní mechanismus, který kdysi genocidní režimy spustily „z řetězu“ je nadále organickou součástí naší každodennosti.

Zygmunt Bauman, vzácný přítel Československa (které se mu jaksi v jeho vnitřním obzoru nerozpadlo), je samozřejmě ironik i skeptik, a provokuje-li, pak nikoliv pózou, ale důrazným upozorněním. Takže: „Představa, že právo na život neplyne z faktu zrození (ba ještě z doby před zrozením), že je možné, ba dokonce nutné postavit proti němu právo jiných na štěstí a klid ducha, má dnes podobu ‘práva volby’, jež náleží každému individu – hodnoty, která se dnes těší obecnému a jednomyslnému uznání stejně tak, jak se těšila všeobecnému uznání před sto lety hodnota ‘racionální’ společnosti. To ovšem vede k tomu, že si nikdo nedá práci s tím, aby tento problém analyzoval či dokonce zpochybnil... V době *Deus absconditus* se zrodila moderní víra v moc lidského druhu, pak přišla doba *Societas abscondita*, jež dala počátek víře ve všemocnost lidského ‘individua’... Má-li Bůh své plány pro budoucnost, všechny pokusy proniknout do jeho záměrů jsou čirou ztrátou času a energie. Mají-li dějiny svou logiku, všechny pokusy odhalit její podstatu jsou odsouzeny k nezdaru. A tak neupínejme se tolik k budoucnosti, setrvejme v čase přítomném a úvahy nad tím, jak přejít přes most, ponechejme na dobu, kdy ten most před námi opravdu bude.“

Bauman, myslitel „epochy vykořenění bez zakořenění“, před nás klade sociologicky neobvyklé otázky a otázky obvyklé dokáže proměnit ve „velké téma“. A když už píšeme toto teoreticky neambiciózní připomenutí Baumanova životního díla, bylo by nepřipadné nezmínit se o okolnosti, která v jeho životě sehrála nepochybně mimořádnou roli, totiž o intelektuálně inspirativní roli jeho ženy Janiny. Nejde o vcelku běžné konstatování, že tento vztah byl vztahem vzájemné pomoci a opory, lásky a porozumění, jde taky o to, že Zygmunt Bauman své dílo nepochybně nejzávažnější napsal pod vlivem knihy Janiny Bauman *Jitřní chlad* (*Zima o poranku: Opowieść dziewczyny z warszawskiego getta*, polsky 1989). Její životní osud ovlivnil Baumanovo pojetí holocaustu – bez její zkušenosti by se asi nedokázal odpoutat od zkušenosti své vlastní a nedokázal by se podívat na onen tragický fenomén očima toho, kdo byl jeho potenciální obětí. Bauman sám v těch zdánlivě tak vzdálených dobách, kdy Janina žila v ghettu a po útěku se skrývala, bojoval na frontách strašlivé války. Poučen

tragickou minulostí lidstva Bauman říká: „My, jako bytosti morální, se pohybujeme k budoucnosti tak jako dějiny: obrácení k ní zády ustupujeme před hrůzami minulosti. Budoucnost se nám ukáže teprve tehdy, když se stane minulostí a odkryje své tajemné zahalení.“ Přejme si spolu s jubilantem, aby se naše přítomnost ukázala i odhalená spíše jako krásná a žádoucí než jako ošklivá a odpuzivá. Právě proto ji chceme poznat co nejdůkladněji a nejvšestranněji a Zygmunt Bauman nám podává více než jen pomocnou ruku. Nabízí nám ve svých knihách osobitý nástroj ostrého, protože poučeného vidění moderního a postmoderního světa, naší „tekuté modernity“, která je nám osudem i výzvou.

Miloslav Petrussek